

SANATLA YAZILAN TARİH

*Osmanlı
Minyatürleri*

RANA DEMİRİZ

TİMSAR Tarih

BİRİNCİ BÖLÜM

SURETİN YASAK OLDUĞU İSLAM ALEMİNDE MİNYATÜRLER

İslam sanatı denilince aklımızda beliren görüntüler, çoğunlukla geometrik motifler ya da hat sanatıyla oluşturulan yazıya dayalı eserlerden oluşsa da aslında minyatür gibi figüratif sanatların da kullanıldığı bir gerçektir. Suretin İslamiyet'te yasak olup olmadığı sorusu sadece dinî referanslarla açıklanmamalı; toplumsal ihtiyaçlardan doğan birtakım siyasi tercihler ışığında ve tarihsel bağlamlar doğrultusunda değerlendirilmelidir.

Kur'an-ı Kerim'de figüratif bir tasviri doğrudan yasaklayan açık bir ayet bulunmazken, bazı hadislerde¹ canlı varlıkların tasvir edilmesinin eleştirilmiş olması, bunları tasvir eden kişilerin “ruh üfleme” suretiyle figürlere can verme çabası içinde değerlendirilmiş olması şirk olarak yorumlanmıştır. Fakat bu yasağı tarihsel olarak incelediğimizde her coğrafyada kati bir şekilde uygulanmadığını görmekteyiz.

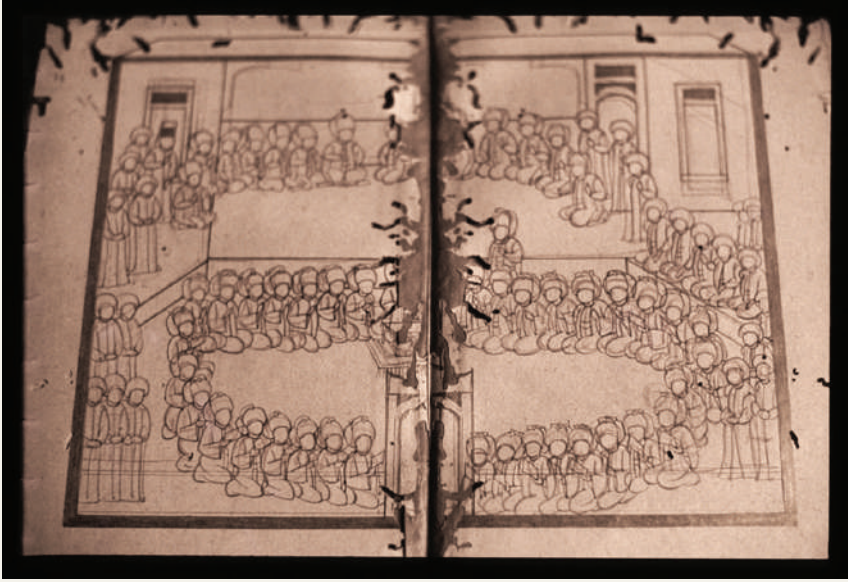
Asr-ı Saadet'te putperestliğe karşı verilen mücadele sebebiyle her türlü heykel, resim gibi somut objeler din dışı kabul edilmiş, özellikle cami ve mescit gibi ibadet alanlarında bu ve benzer tasvirlerin olmaması için çaba gösterilmiştir. Fakat ilk İslam devletlerinden olan Emeviler dönemine baktığımızda, halkın günlük hayatlarında ve sanatlarında farklı kültürlerin de etkisiyle suret yasağının yumuşatıldığının ilk örneklerine rastlamaktayız. Mesela Halife Velid'in (705-715) Kasr Amra Sarayı için insan figürlü freskler yaptırmış; Abbasiler döneminde Bağdat ve Samarra'da özellikle saray süslemelerinde ve kitap sanatlarında figüratif unsurların kullanılmıştır. Altını çizmemiz gereken nokta; bu tasvirlerin dinî mekânlarda değil saraylarda ve buralarda kullanılan duvarlar, halılar, kaplar, kitaplar gibi objelerin üzerinde olmasına dikkat edilmiş olması ve bu sayede figüratif tasvir yasağının sanatsal boyutta kullanıldığından emin olurken, dinî yasaklar bağlamında da sorun teşkil etmediği gerekçelendirilmiştir.

¹ “Suret v kıyamet günü azap göreceklerdır. Onlara ‘Yaratıklarını diriltin bakalım’ denilecektir.” Buhari, Libas 90; Müslim, Libas 101. Ebû Hüreyre'nin naklettiğine göre, Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: “İçinde heykeller veya suretler bulunan eve melekler girmez.” Müslim, Libas ve zinet, 102. “İbn Abbâs'ın yanında oturuyordum. Iraklı bir adam ona gelerek: “Ben şu resimleri yapıyorum, bu konuda ne dersin?” diye sordu. İbn Abbâs, “Yaklaş, yaklaş!” dedi. Ben Muhammed'in^(sav) şöyle buyurduğunu işittim: “Kim dünyada (tapınmak üzere) bir resim yaparsa kıyamet günü kendisinden o yaptığı resme can vermesi istenir, fakat o, ona can veremez.” <<https://hadislerleislam.diyanet.gov.tr/sayfa.php?CILT=7&SAYFA=523>>

Bilim için Tasvir

Benzer bir gerekçelendirme, 9. yüzyıldan itibaren özellikle Biruni, İbn-i Sina, Razi gibi bilim insanlarının eserlerinde kullanılan figüratif minyatürlerin, metnin rahatça anlaşılmasına yardımcı olan “kolaylaştırıcı bir öge” olarak nitelendirilmesiyle olmuştur. Özellikle, tıp, astronomi, zooloji gibi alanlarda yazılmış olan eserlerin resimleri, “öğretici” ve “açıklayıcı” olarak kabul edilmiş ve tasvir bağlamında değerlendirilmemiştir. Oysaki bu dönemde yazılmış olan *Kitab al-Aghani*, *Kitab al-Hayawan* ve *Maqamat al-Hariri* gibi eserlerin figüratif tasvirler bakımından oldukça zengin olması göz ardı edilemez. Bu da figüratif tasvirin bilime yardımcı bir sanat olarak meşrulaştırıldığıнын bir göstergesi olmuştur.

Gazanfer Ağa
Medrese, 1590,
Süleymaniye
Library, 4787

Osmanlı'nın Figüratif Tasvirlerle Tanışması

Erken İslam toplumlarını takip eden dönemlerde, özellikle Selçuklu, Timurlu ve İlhanlı'ya baktığımızda bu görsel kültürün nakkaşhane sistemi kurularak devlet kontrolüne geçtiğini ve sanatçıların devletin himayesinde yüksek disiplin ve hiyerarşi içinde üretime sistemli olarak devam ettiğini bilmekteyiz. Mesela İlhanlılar döneminde özellikle Tebriz ve Bağdat önemli minyatür üretim merkezleri olmuş, buralarda üretilen *Şehnameler* bu türün en güzel örneklerinden kabul edilmiştir.

Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları döneminde özellikle saray çevresinde artarak devam eden figüratif sanat örnekleri, ardından gelecek olan Osmanlı himayesinde hem teknik hem de estetik olarak daha da gelişecek olan minyatür sanatının temellerini oluşturur. Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinde daha çok hat, çini gibi süsleme sanatları öne çıksa da özellikle 15. yüzyıldan itibaren saray çevresi tarafından minyatür

sanatına da önem verildiği gözlenmektedir. Osmanlı'nın bu dönemde farklı üsluplarda yetişmiş sanatçıları ve sanat anlayışlarını benimseyip kendi yorumlarıyla harmanlaması kendine has, zengin bir sentez oluşturmasını sağlamıştır.

Osmanlı'nın Tasvire Bakışı ve Sanatsal Vizyonu

Minyatürler üzerinde etkileri açıkça görülen Timurlu ve Safevi teknikleri ve estetik anlayışının gelenekselleşmesine ilaveten, Fatih Sultan Mehmed'in İtalya'dan sanatçılar getirmesi ile portre geleneğini başlatması figüratif sanatın dinî çerçeveler içinde yeniden yorumlanmasına sebep olmuştur. Özellikle bu yüzyıldan itibaren, İtalya Rönesans ile perspektif, ışık-gölge gibi tekniklerle gerçekçi sanatın zirvesini yaşarken, bu coğrafyada figürlerin genellikle ifadesiz yüzlerle, canlılığını güçlendirecek her türlü gölge ve perspektiften yoksun biçimde stilize edilmesi ve bu kalıpların hem biçimsel hem de tekniksel olarak sınırlandırılması; dini meşrulaştırmanın bir parçası olarak gelenekselleştirilmiştir. Hiçbir ruh taşımayan figürlerin aynı zamanda bir canlılık belirtisi ima etmemesi, Allah'a özgü olan yeni bir "yaratım" olarak görülmemiş; özellikle sanatçıların kolektif bir biçimde bir nakkaşhanede üretim yapması, eserlerine imza atmamaları gibi durumlar da ele alındığında bir "yaratıcı" olmasından özellikle kaçınılması da figüratif tasviri daha kabul edilebilir kılmıştır.

İlaveten, Fatih'in Gentile Bellini'ye yaptırdığı portresiyle sanatın, devletin hizmetine giren siyasi bir araç olduğu vurgulanmıştır. Yine bu ideoloji doğrultusunda bu kitabın ilerleyen bölümlerinde incelenecek şehnamecilik geleneğinde yapılmış olan figüratif örneklerde tarihî olayları görsel olarak belgelemek; padişahın gücünü, kudretini ve zaferlerini göstermek amacıyla devletin hafızası ve görsel tarihçiliğin bir aracı olarak oluşturulduğundan herhangi bir dinî bağlamda değil, siyasi bir amaç doğrultusunda değerlendirilmiştir. Bu tarihsel bağlam kapsamında bakıldığında, figüratif tasvir yasağının özellikle Osmanlı'da bu kadar esnetilmiş olması daha net anlaşılmaktadır.

BİR MİNYATÜR NASIL YAPILIR?

Minyatürler, özellikle Osmanlı dünyasında on sekizinci yüzyıla kadar gözde sanat dallarından biri olmuştur. Genellikle bir yazma eser içerisinde bulunan minyatürlerin metni bir yazar ya da şair tarafından yazılır. Aharlı yaprakların yaprakların üzerine hattatlar tarafından metin yazılırken, müzehhipler de cetvelkeşlerin hazırladığı boşlukları tezhipler ile bezerler. Yine cetvelkeşler tarafından hazırlanan ve minyatür için bırakılan boşluklar ise nakkaş, musavvir ya da ressamilar tarafından çeşitli tasvirler icra edilir.

İlk taslak kırmızı kalemle çizilir. Boyalar, toz haline getirilmiş aş boyası ya da çeşitli minerallerle karıştırılmış Arap zımkı denilen maddelerden oluşur.

Buraya “tamamlanmamış minyatür -- in a manuscript dedicated to Gazanfer Ağa Medrese, 1590, Süleymaniye Library, 4787” adlı görsel gelsin, şimdilik resmin altında bu resim altı yazısı kullanılsın.

BİR MİNYATÜR NASIL KONUSUR?

Bir Osmanlı minyatürü incelenirken ilk sorulması gereken, minyatürün hangi metnin içinde, ne zaman ve kimin için üretildiğidir. Bir minyatürü, bağılı olduğu yazma eserin dönemiyle birlikte değerlendirmesek eğer, dönemin siyasi ve sosyal bağlamı kapsamında yorumlayamayız. Bu da minyatürün genelini anlamayı güçleştirir veyahtut yanlış sonuçlara vardır. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman döneminde yapılmış olan bir şehname minyatürü, padişahın adaletini ve cihada olan bağılılığını vurgular nitelikte olacaktır.

Minyatürün Bize Bakış Açısı

Bir minyatüre baktığımızda, onu görsel olarak yorumlayabilmemize yardımcı olan bazı öğeler vardır. Perspektif, Batı'daki gibi göz hizasında

olmak yerine, “ilahi bakış” dediğimiz daha üstten ve her şeyi görebilecek bir şekilde konumlandırıldığından mantıksal bir bütün içinde minyatürü anlamlandırmak ilk bakışta zor olabilir. Bu durumda kompozisyonun tam ortasında ya da en üstünde kimin ya da neyin yer aldığına bakmak, sanatçının kimi ya da neyi vurgulamaya çalıştığını anlamak adına yardımcı olacaktır. Özellikle kalabalık bir sahneyse, vurgulanmak istenen kişi diğerlerinden genellikle daha büyük ve daha detaylı çizilir. Ya da Nakkaş Osman’ın padişahı belirtmek için yaptığı gibi, figür diğerlerinden dekor ya da vücut pozisyonuyla ayrılıp hemen göze çarpacak biçimde konumlandırılmıştır.

Suretlerin Temsil Detayları

Figürlerin gerçekçi ve bireysel olmaktan ziyade, stilize edilmiş tipik yüzleri vardır. Bu da bireyleri kişiselleştirmekten uzaklaştırarak bizi başka ip uçları aramaya iter. Figürlerin jest ve mimikleri, duruşları, giysileri, başlıkları gibi görsel unsurlar saraylılar, halk, askerler gibi sınıflar arasından birtakım statüsel çıkarımlar yapmamızı kolaylaştırır. Mesela halktan figürler çok daha sade ve tekdüze giyinirken, saray ahalisi detaylı giysileriyle hemen göze çarpar.

Figürleri anlamamızda bize yardımcı olan ve minyatürün anlatmak istediği sahneyi destekleyen en önemli yardımcı unsurlar arka plan ve mimari detaylardır. Çünkü bu mimari unsurlar arka planı doldurmak için sadece birer dekor değildir, aynı zamanda sembolik anlamlar taşımaktadır. Mesela figürlerin içinde bulunduğu cami, köşk, saray gibi yapılar padişahın otoritesini ve hâkimiyetini temsil ederken; stilize edilmiş dağlar, nehirler, çiçekler de çeşitli anlamlar taşıyabilirler; Matrakçı Nasuh’un topografik minyatürlerinde yer alan detayların siyasi anlamlar taşıması gibi. Bu yüzden arka planı dikkatli incelemek gerekir. Hatta bazı durumlarda aynı sahnede iki farklı olay bile anlatılmış olabilir.

Renklerin Sembolizmi

Şekilsel detayların yanı sıra renkler de anlam yüklüdür. Sanatçılar renkleri birer estetik unsur olarak değil sahnenin anlamını pekiştiren sembolik birer araç olarak kullanmıştır. Mesela kırmızı iktidarı ve zaferi temsil ederken, yeşil rengi sahneye bir kutsallık ve dinî

Varka ve Gülşah
vedalaşıyor, Varka ve
Gulsah, TSM H.841,
mid 13th century

meşruiyet katar. Mavi tonlarının baskın olduğu sahnelerde ilahi bir korumadan söz edebilirken, altın yaldız Allah'ın varlığı, ihtişam, güç ve tanrısallık vurgusu taşır. Bu yüzden renkleri de titizle incelemek ve bir estetik kaygıdan bağımsız değerlendirmek çoğu minyatür için gereklidir.

Minyatür ve Metin İlişkisi

Minyatürlerin Osmanlı Devleti bağlamında incelendiğinde çoğunlukla bir yazma eser içerisinde üretildiğini biliyoruz. Bu resimli yazmalarda padişahların zaferleri, dinî temalar ya da politik mesajlar gibi temalar hem yazılı hem de görsel olarak okura aktarılır. Bu sebeple metnin içine gömülü olan minyatürü anlamlandırmak adına metinle olan ilişkisini de yorumlamak gerekir. Örneğin şiirsel bir dil ve coşkuyla anlatılan savaşların, minyatürlerdeki dinamik figürler ve çarpıcı hareketlerle somutlaştırılması metnin mesajlarını güçlendirir. Aynı şekilde “zaferin Allah'ın takdiriyle gerçekleşmiş olduğu” vurgusu metinde varsa, minyatürde ilahi güç sembolleri olarak ışıık huzmeleri ya da olaya şahit olan melek figürleri gibi öğeler kullanılır. Böylelikle vuku bulan olayın meşruiyeti izleyicinin zihninde çok daha güçlü bir biçimde pekişir. Fakat minyatürleri, bu yazma eserlerde anlatılan tarihsel olayların birebir görselleştirilmiş versiyonu olarak düşünmemek gereklidir. Bazen metinde anlatılan bir anın görselde atlanmış olması bir eleştiri ya da yorum niteliğinde olabilir veyahut metinde daha sade biçimde anlatılan bir olay minyatürde dramatik bir şekilde izleyiciye yansıtılmış olabilir. Metin ve minyatür arasında oluşan bu yorum farkları, Osmanlı minyatür sanatının zenginliğinin ve sanatsal ortamın çok sesliliğinin bir göstergesidir.

Meşru Bir Temsil Olarak Tasvirler

Devlet himayesinde üretilen bu yazma eserlerdeki minyatürler aynı zamanda padişahın bir propaganda aracı haline de gelmiştir. Bu yüzden minyatürlerdeki siyasi ve ideolojik katmanları çözebilmek, “cihat”, “hilafet”, “adalet” gibi kavramlardan hangilerinin vurgulandığını anlayabilmek gereklidir. Mesela yukarıda bahsedilen şekilsel özelliklerin ortaya

koyduğu görsel dil ile padişah, “Allah’ın yeryüzündeki gölgesi” olarak yüceltilirken düşman askerleri daha küçük ve düzensiz bir biçimde tasvir edilir, Yavuz Sultan Selim karşındaki Safevi ordusu gibi.

Bütün bu bilgiler ışığında minyatür sanatına tekrar bakıldığında, aslında minyatürün estetik kaygıyla üretilen ve bakılmak üzere yapılan bir metin tamamlayıcı sanat eseri değil bizzat okunacak bir metin olduğu aşikârdır. Bu yüzden minyatür özellikle 15. yüzyıldan itibaren bir devletin görsel hafızası; ideolojisinin, saray kültürünün ve tarihî birikiminin bir anlatısı haline gelmiştir.

